

Ders 12

Кыргыз Тилинде Жандоочтор

(Кыргыз Түркчөсүндө Edatlar)

Кыргызчаңың келимелери ики буюк группда ичине эле алынат. Илк групптакилер лексик аңлама саһип, кендилерине һас ыарым, чеким ектери олан ве цумледе бағымсыз оге олабилелердир. Бунар, темел келиме түрлеридир. Кыргызчада алты темел келиме түрү варады: *исим, сифат, саяы, замир, зарф ве фиил*. Бу келиме түрлеринден фиил дшнда оланлары аярыца *ад группу* (атооч сөздөр) иси иле де аңландырылат. Икени групптаки келимелер исе сөзлүк аңламы тащымадыкларындан цумле оgesi оламазлар ве бу үйзден *ярдымчы келимелер* (көмөкчү сөздөр) оларак аңландырылат. Бунар да алты группа аярылат: *бағлачлар, edatlar, парчакыклар, яансыма келимелер, үнлемлер ве modal келимелер*. Түркчеден факлы оларак Кыргыз грамерлеринде edatlar ики факлы групп ичине эле алынат. Бунар *жандоочтор* “такылар”¹ ве *бөлүкчөлөр* “парчакыклар”дыр. Ярдымчы келиме түрлери, цумле ичине аңаак темел келимелер арасы яа да цумлемелер арасы мунасебетлери курма веяа цумлеге грамер аңламы катма гөревинде булуналар.

Edatlar isimleri, bazen de saһıs belirtilmeyen fiillerle gelerek amaç, sebep, zaman, yer, ölçü, benzerlik gibi farklı gramer özellikler kazandırırлар. Edatlar yapı olarak anlamlı келимелерге бенземелерине рағмен, тек бащына аңлам веремезлер. Örneğин, *дейре, сымак, чалыш, сыңары, карай кошо, менен, үчүн, шекилдүү, боюнча, тууралуу, сөрөй, сайын, бою, чейин, дейин, карата, көздөй, жараша, ары, бери, илгери, кийин, соң. Башка, бащтан, тартып, көрө/көрөк/көрөкчө, vb.*

Кыргыз edatлары, söz dizimsel bağlantılarına göre ики түр ичине бакылылар:

1. Asıl edatlar
2. Fonksiyonel edatlar

Asıl edatlar genelde başka келимелерге яалын halinde бағланты курарлар: *менен, үчүн, сайын, сымал, бойдон, бою, боюнча, чалыш, сыяктуу, тууралуу, шекилдүү, жөнүндө.*

Тоту жүнү менен, булбул үнү менен. Аш ээси менен, баш мээси менен. Жакшы эли менен, жер кени менен. Ким менен бардың? Сени менен мындан ары сүйлөщпөйм. Ал жыргалы үчүн кызмат кылат. Кемел жакшы иштегени үчүн ардак тактага илинди. Эл үчүн, мекен үчүн жанын аябайт.

Fonksiyonel edatlar, hem лексик аңламында hem de edat аңламында кулландыкларындан фнксийонел edatlar иси верилмищтир. Олар бағландыгы келимелерин yer, zaman, карщылащтырма, ölçme gibi ek аңламылар катарлар. Бағландыгы келимелери hangi hal ekinde olmasını gerektirdiklerine göre:

1. Yönелме hali gerektiren
2. Çıkma hali gerektiren edatlar olarak ayrылылар

¹ Bazı Türkçe gramerlerde edatlar için “Son çekim edatları” terimi de kullanılır. Kitabın bazı alıntı bölümlerinde bu terime not düşölerek biz de yer verdik.

Yönelme haliyle bağlanan edatlar: *карай, карата, көздөй, жараша, караганда.*

Жамал шашпастан үйүнө *карай* бурулуп кетти. Жаңы жылга карат даярдыктарды быйыл эрте баштадык. Эшегине жараша тушагы. Мага караганда жаш эмессинби, түшүп капты алып бере кал. Деңизди көздөй чуркап бара жатканын элдин баары көрүптүр.

Çıkma hali ile bağlanan edatlar: *ары, бери, илгери, мурун, мурда, кийин, соң, кийин, башка, бөлөк, бөтөн, өңгө, өзгө, баштап, тартып, көрө, көрөкчө, көрөк.*

Мындан *ары* кечикмей, келбей коймой жок. Мындан эки жыл *илгери* бул жерге тажиктер келип там салышчу эле. Экөө ошондон *кийин* барыш-келиш мамилелерин толугу менен токтотушту. Сенден *башка* менин каранар-карманарым барбы? Жетимишке андан *бөлөк* айтарым жок. Дартымды өзүңдөн *өңгө* кимге айтам.

Көнүгүүлөр

1. Metni okuyunuz, Türkçeye çeviriniz ve içinde bulunan edatların işleyişini anlatınız, sınıflandırılmasını yapınız.

Бул пикир Айдайга абдан жакты. Чынында эле анын сырдашы жок болчу. Мурун баарын апасына айтчу. Азыр баарын апасына айта берсе, апасы сарсанаа болорун билет. Ошондуктан бул күндөлүк пикири ойдогудай иш болду.

Күндөлүктү колуна алып, жазууга отурганда абдан толкунданды. Эмнени жазсам? Анан минтип ойлоду, сырдашына эмнени айтсам, эмнени айтпасам дебейсиң го, мен да башыма келген бардык нерселерди жазайын, эч нерсе жашырбайын.

Деген соң бул татынакай дептердин саргыч түстүү биринчи бетине бул жазуулар төгүлдү: “Күндөлүгүм-сырдашым. Сен менин унчукпас курбум бол. Мен сага ар нерсеми айтайын, сен аны эч кимге айтпа. Бүгүн туулган күнүм болду. 18ге чыктым. Артык балалыгым артта калды. Артыма кылчайсам ичим ачышат. Мени ыр үйдүн жалгыз кызымын. Менден эки жаш улуу агам он эки жашында катуу ооруп чарчап калыптыр. Ата-энем, туугандары ошону үчүн менин көзүмү карашат. Болгон үмүтүн мага байлашат. Мен да аларга татыктуу болгум келет, бирок ишке ашыра аламбы, билбейм. Муну келечек көргөзөт.

2. *карай, жөнүндө, менен, сыяктуу, тууралуу, сайын* edatları ile bağlantılı bir hikaye oluşturunuz.

Kaynaklar

Abduldayev E., Azırkı kыrgız tili. Bişkek, 1998.

Asanaliyev Ü., Lobnor tilinin grammatikalık kыsкаça oçerki, Frunze, 1964.

Bartold V.V., Kirgizı.- Soçineniya. M., 1963, T.2, Çast I., s.509-510.

Baskakov N.A., Tyurkskiye yazıki. Moskova, 1960.

Batmanov İ.A., Kratkoye vvedeniye v izuçeniye kirgizskogo yazıka. Frunze, 1947.

Batmanov İ.A., Sovremenniy kirgizskiy yazık. Frunze, 1963.

Baytur A., Kirgız tarihının leksiyaları. Bişkek, 1992.

Biçurin N.Y. Sobraniya soçineniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevniye vremena. T.I, M.-L., 1950.

- Cumakunova, G. (2002). "Kırgız Türkçesi". Türkler Ansiklopedisi. Ankara: Yeni Türkiye Yay. Cilt 19, s.596-606.
- Cumakunova, G. (2005). Türkçe-Kırgızca Sözlük. Bişkek: Manas Üniversitesi Yayınları.- 1000s.
- Cumakunova, G.(1999). Rahat Razak ile beraber, Baldar angemeleri. (Türkçeden Kırgızcaya). Ankara: Diyanet İşl. Başk. Yay. 1- 112s.
- Cumakunova, G.(1999). Rahat Razak ile beraber, Baldar angemeleri. Ankara: Diyanet İşl. Başk. Yay. 1- 112s.
- Cumakunova, G. (2001). Engin Köseoğlu: Tonton Ene. Ankara: Diyanet İşl. Başk. Yay. 1-88.
- Cumakunova, G. (2003). Veli Aba. Ankara: Diyanet İşl. Başk. Yay. 1-136.
- Cusupakmatov L., Otnoşeniye kirgizskogo yazıka k sibirskim tyurkskim yazıkam. Frunze, 1983.
- Çorotegin T.K., Moldokasimov K.S., Kırgızdardın cana Kırgızstandın tarıhı. Bişkek, 2000.
- Direnkova N.P., Grammatika şorskogo yazıka. Moskva, 1979.
- Grammatika hakasskogo yazıka. Moskva, 1975.
- Hu Zhen-Hua, Guy İmart, Fu-Yü Girgis : A tentative description of the Easternmost turkic language. Univ. Of Calif. at Santa Barbara.
- İshakov F.G., Palmbah A.A. Grammatika tuvinskogo yazıka. Moskva, 1961.
- Karayev O., Vostoçniye avtorı o kirgızah. Bişkek, 1994.
- Kırgız adabiy tilinin grammatikası. Frunze, 1980.
- Malov S.E. Drevniye i noviye tyurkskiye yazıki.-İzvestiya AN SSSR, T.XI, Vıp.2., Moskva, 1952.
- Malov S.E., Lobnorskiy yazık, Frunze, 1956.
- Malov S.E., Yazık celtih uygurov: Slovar, grammatika. Alma-Ata, 1957.
- Malov S.E., Yeniseyskaya pismennost tyurkov: Tekstı i perevodı. M.-L., 1952.
- Oruzbayeva B.O., Kirgizskiy yazık.- Yazıki mira: Tyurkskiye yazıki.-Bişkek, 1997, s.286-289.
- Tınistanov K., Kırgız tili. T.I-II, İstanbul, 1998.
- Tenişev E.R., Drevniy kirgizskiy yazık, Bişkek, 1997.
- Tenişev E.R., O dialektah uygurskogo yazıka Sinszyana.- Tyurkologičeskiye issledovaniya. M.-L., 1963.
- Tenişev E.R., O yazıke kirgızov uyezda Fuüy (KNR).- Voprosı yazıkoznaniya, 1966, No 7, s.88-95.
- Tenişev E.R., Stroy sarı-uygurskogo yazıka. M., 1976.
- Tekin T., Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi.- Erdem Dergisi. C.5, sayı 13, 1990. S.141-168.
- Yunusaliyev B.M., Kırgız dialektologiyası, Frunze, 1971.
- Yunusaliyev B.M., Problema formirovaniya obşenarodnogo kirgizskogo yazıka.-Voprosı yazıkoznaniya, 1955, N 2, s.30-41.

Kaynaklar

- Abduldayev E., Azırkı kırgız tili. Bişkek, 1998.
- Asanaliev Ü., Lobnor tilinin grammatikalık kıskaçı oçerki, Frunze,1964.
- Bartold V.V., Kirgızı.- Soçineniya. M.,1963, T.2, Çast I., s.509-510.
- Baskakov N.A., Tyurkskiye yazıki. Moskova ,1960.
- Batmanov İ.A., Kratkoye vvedeniye v izuçeniye kirgizskogo yazıka. Frunze, 1947.
- Batmanov İ.A., Sovremenniy kirgizskiy yazık. Frunze,1963.
- Baytur A., Kırgız tarihının leksiyaları. Bişkek,1992.
- Biçurin N.Y. Sobraniya soçineniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevniye vremena. T.I, M.-L.,1950.
- Cumakunova,G. (2002).“Kırgız Türkçesi”. Türkler Ansiklopedisi.Ankara:Yeni Türkiye Yay. Cilt 19, s.596-606.
- Cumakunova, G. (2005). Türkçe-Kırgızca Sözlük. Bişkek: Manas Üniversitesi Yayınları.- 1000s.
- Cumakunova, G.(1999). Rahat Razak ile beraber, Baldar angemeleri. (Türkçeden Kırgızcaya). Ankara: Diyanet İşl. Başk.Yay. 1- 112s.
- Cumakunova, G.(1999). Rahat Razak ile beraber, Baldar angemeleri. Ankara: Diyanet İşl. Başk.Yay. 1- 112s.
- Cumakunova, G.((2001). Engin Köseoğlu: Tonton Ene. Ankara: Diyanet İşl. Başk.Yay. 1-88.
- Cumakunova, G.((2003). Veli Aba. Ankara: Diyanet İşl.Başk. Yay.1-136.
- Cusupakmatov L.,Otnoşeniye kirgizskogo yazıka k sibirskim tyurkskim yazıkam. Frunze,1983.
- Çorotegin T.K., Moldokasımov K.S., Kırgızdardın cana Kırgızstandın tarıhı. Bişkek,2000.
- Direnkova N.P., Grammatika şorskogo yazıka. Moskva,1979.
- Grammatika hakasskogo yazıka. Moskva, 1975.
- Hu Zhen-Hua, Guy İmart, Fu-Yü Girgis : A tentative deskription of the Easternmost turkie language. Univ. Of Calif. at Santa Barbara.
- İshakov F.G., Palmbah A.A. Grammatika tuvinskogo yazıka. Moskva,1961.
- Karayev O., Vostoçniye avtorı o kırgızah. Bişkek,1994.
- Kırgız adabiy tilinin grammatikası. Frunze, 1980.
- Malov S.E. Drevniye i novıye tyurkskiye yazıki.-İzvestiya AN SSSR, T.XI, Vip.2., Moskva,1952.
- Malov S.E., Lobnorskiy yazık, Frunze,1956.
- Malov S.E., Yazık celtih uygurov: Slovar, grammatika. Alma-Ata,1957.
- Malov S.E., Yeniseyskaya pismennost tyurkov: Tekstı i perevodı.M.-L., 1952.
- Oruzbayeva B.O., Kirgizskiy yazık.- Yazıki mira: Tyurkskiye yazıki.-Bişkek,1997,s.286-289.
- Tınıstanov K.,Kırgız tili. T.I-II, İstambul,1998.
- Tenişev E.R., Drevniy kirgizskiy yazık, Bişkek,1997.

- Tenişev E.R., O dialektah uygurskogo yazıka Sinszyana.- Tyurkologiçeskiye issledovaniya. M.-L.,1963.
- Tenişev E.R., O yazıke kırgızov uyezda Fuüy (KNR).- Voprosı yazıkoznaniya,1966, No 7, s.88-95.
- Tenişev E.R., Stroy sarı-uygurskogo yazıka. M.,1976.
- Tekin T., Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi.- Erdem Dergisi.C.5,sayı 13,1990. S.141-168.
- Yunusaliyev B.M.,Kırgız dialektologiyası, Frunze,1971.
- Yunusaliyev B.M., Problema formirovaniya obşenarodnogo kirgizskogo yazıka.-Voprosı yazıkoznaniya,1955, N 2, s.30-41.